

амфори Синопи, ні Гераклеї не близькі за складом тіста до коричневоглиняних посудин такою мірою, щоб вважати ці міста центрами виробництва останніх. Це є побічним свідченням того, що розглядувана група коричневоглиняних амфор вироблялася в одному чи кількох близьких колхідських центрах, які перейняли форму і прийоми виготовлення синопського посуду. Запропоноване припущення виявляється тим більш можливим, якщо враховувати, що зразок з Колхіди (№ 77) за мінеральним складом не відрізняється від зразків, виготовлених у Херсонесі.

Таким чином, за результатами петрографічного дослідження глини групи коричневоглиняних амфор візуально і морфологічно визначених як колхідські, не можна вважати продукцією жодного з відомих великих причорноморських центрів виробництва посуду, у тому числі й Синопи та Гераклеї. Найпевніше, вони виготовлялись у Колхиді.

Продовження петрографічного дослідження коричневоглиняних амфор, можливо, дасть точніші аргументи щодо визначення місця їх виробництва.

Г. Р. Цецхладзе, С. Ю. Внуків, В. В. Созник

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ОДНОЙ ГРУППЫ КОРИЧНЕВОГЛИНЯНЫХ АМФОР ИЗ ХЕРСОНЕСА

Статья посвящена анализу одной из групп коричневоглиняных амфор, обнаруженных при раскопках Херсонеса и его хоры (3-й тип по Б. Ю. Михлину). На основании петрографического и типологического анализов этой группы коричневоглиняных амфор авторы пришли к выводу о том, что они не могли изготовляться ни в одном из известных крупных причерноморских ремесленных центров, и отнесли их к продукции керамических мастерских Колхиды. Это, в свою очередь, позволяет сделать вывод о наличии экономических связей Херсонесского государства с Колхидой в эллинистический период.

G. R. Tsetskhladze, S. Yu. Vnukov, V. V. Soznik

ON THE ORIGIN OF ONE GROUP OF BROWN-EARTHENWARE AMPHORAS FROM KHERSONES

The paper is devoted to the analysis of one group of brown-earthenware amphoras found during excavations of Chersonessus and its chora (the 3rd type by V. Yu. Mikhlin). Basing on the petrographical and typological analyses of this group of brown-earthenware amphoras the authors have come to a conclusion that they could not be manufactured at one of the known large Black Sea area handicraft centres and have attributed them to the production of ceramic workshops of Kolkhida. This, in its turn, permits making a conclusion on the existence of economic relations of the Chersonessus State with Kolkhida in the Hellenistic period.

Одержано 11.04.88

Методика хронологізації кераміки зарубинецької культури

С. П. Пачкова

У статті розглядаються питання методики використання кераміки як джерела для періодизації та хронологізації пам'яток зарубинецької культури. Методом кореляції глиняного посуду, розчленованого за окремими ознаками, з фібулами, які походять з

© С. П. Пачкова, 1991

тих самих поховальних комплексів, встановлені ранні та пізні ознаки посуду. Врахування цих ознак дає можливість кожну конкретну посудину віднести до певного досить вузького хронологічного відтинку часу.

Глиняний посуд — найбільш масова категорія артефактів, що застосовується для вирішення важливих завдань в археологічній науці. Розглядається кераміка і при вивченні питань хронології та періодизації пам'яток, хоч при цьому завжди зазначається, що зміни у посуді майже невлітими. Вважається, що більшість типів горщиків, мисок, кухлів тощо існували протягом усього періоду зарубинецької культури¹, що у хронологічному відношенні кераміка не має самостійних датуючих ознак, окрім ранніх «поморських» посудин², що кераміка може констатувати тільки тривалі хронологічні відтинки³.

Причина неінформативності глиняного посуду в якості хронологічного репера криється в тому, що він використовується дуже «узагальнено», поділений лише на типи (чи варіанти). В основу ж типології, як правило, покладено найбільш суттєві ознаки, ті, що безпосередньо впадають в око: округлий чи ребристий, витягнутий чи приземкуватий, з відігнутою чи вертикально поставленою шийкою, вузькогорлий чи широкогорлий. Поєднання найузагальненіших ознак і створює керамічний комплекс пам'ятки та культури в цілому, який залишається стабільним протягом усього часу існування археологічної культури. Отже, діючі нині типології побудовані на обмеженій кількості ознак⁴. До того ж типологічні розряди ґрунтуються часто на підставі нерівнозначних ознак, а останні не мають чітко обумовлених меж⁵. Все це, по-перше, не дозволяє вільно користуватися існуючими типологіями, по-друге — розцінювати їх як джерело при розв'язанні питань хронології та періодизації пам'яток.

Зарубинецька кераміка розвивалася поступово і неоднозначно за рахунок зміни окремих ознак при досить тривалому збереженні загального вигляду посудин. Глиняний посуд — це категорія речей, яка досить швидко виходить з ужитку через крихкість матеріалу. Тому в могилах трапляється посуд, більшість якого була характерна саме для часу звершення поховання. Крім того, дослідники неодноразово відзначали, що чимало посудин з могильників спеціально виготовлялися для поховального ритуалу. Виходячи із сказаного, пропонуємо методику хронології та періодизації кераміки, яка базується на кореляції її з фібулами, спільно знайденими у закритих поховальних комплексах. На відміну від згаданих вище праць поділяємо кераміку не на типи, а за ознаками (таблиця)⁶. Ця кореляція дозволяє встановити ознаки, які змінюються за часом, але вони при типології входять до різних розрядів (відділ — тип — варіант — різновид). Проаналізовано матеріали 215 поховань, у яких фібули знайдено разом з цілими або повністю відновленими посудинами. Вони походять з могильників різних регіонів зарубинецької культури, але кількісно представлені нерівнозначними комплексами: Вороніно — 13, Велемичі I — 36, Велемичі II — 38, Отвержичі — 15, Пирогів — 29, Вишенки — 9, Чаплин — 57, Дівич-Гора —

¹ Кухаренко Ю. В. Зарубинецька культура // САИ.— 1964.— Вып. Д1—19.— С. 55.

² Каспарова К. В. Зарубинецька культура в хронологічній системі культур епохи Латена // АСГЭ.— 1984.— Вып. 25.— С. 112.

³ Максимов Е. В. Хронологія древностей зарубинецької культури // МИА.— 1969.— Вып. 160.— С. 23.

⁴ Порів.: типології зарубинецької кераміки за Ю. В. Кухаренком, Л. Д. Поболем, Е. В. Максимовим, К. В. Каспаровою (Кухаренко Ю. В. Зарубинецька культура ... — С. 24—29; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии.— Минск, 1971.— Ч. 1.— С. 93—100; Максимов Е. В. Кераміка зарубинецької культури // Археологія.— 1981.— Вып. 39.— С. 41—53; Каспарова К. В. Хронологія зарубинецької культури Прип'ятського Полесья (по матеріалам могильників): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— Л., 1981.— С. 13, 14.

⁵ Обломский А. М. Классификация керамики верхнеднепровского варианта зарубинецької культури (по матеріалам Чаплинского могильника) // СА.— 1985.— № 1.— С. 90, 91.

⁶ Пачкова С. П. К методике классификации зарубинецької керамики // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 38—40.

Таблиця. Характеристика посуду за ознаками

Категорія	Сукупність ознак (№ та її значення)	Градация сукупності	№ ознак у сукупності (розряд)	Зміст ознак посуду		
				мископодібного	горщикоподібного	
I — абсолютні розміри (см)	1 — P 1 — діаметр вінець	До 5,9	1		мініатюрний	
		6,0—9,9	2		дуже малий	
		10,0—14,9	3		малий	
		15,0—19,9	4		середній	
		20,0—29,9	5		великий	
		30,0—39,9	6		дуже великий	
		понад 40,0	7		величезний	
	2 — P 5 — висота посудини	До 5,9	1		мініатюрний	
		6,0—9,9	2		дуже малий	
		10,0—14,9	3		малий	
		15,0—19,9	4		середній	
		20,0—29,9	5		великий	
		30,0—39,9	6		дуже великий	
		понад 40,0	7		величезний	
II — відносні розміри (пропорції)	3 — показчик Є — висота посудини (P 5 : P 3)	0,21—0,3	1	низький		
		0,31—0,4	2	»		
		0,41—0,5	3	середній		
		0,51—0,6	4	»		
		0,61—0,7	5	високий		
		0,71—0,8	6	»		
		0,81—0,9	7		низький	
		1,00—1,2	8		середній	
		1,21—1,4	9		високий	
		понад 1,4	10		дуже високий	
	4 — показчик Ж — місцеположення плічок (P 8 : P 5)	0,21—0,4	1		низько розташовані	
		0,41—0,5	2		середньо, трохи нижче середини висоти посудини	
		0,51—0,6	3		середньо, трохи вище середини висоти посудини	
		0,61—0,7	4		високо розташовані	
		понад 0,7	5		дуже високо розташовані	
	5 — показчик I — ширина горла (P 1 : P 3)	0,41—0,6	1			дуже вузьке
		0,61—0,8	2			вузьке
		0,81—0,9	3		закрите	середнє
		0,91—0,99	4		»	широке
		1,00 та більше	5		відкрите	дуже широке
	6 — показчик Б — ступінь профільованості шийки (P 1 — P 2) : (2×P 6)	До — 0,11	1		нахилена всередину	
		0,1 та 0	2		вертикально поставлена (трохи всередину)	
		0,01—0,1	3		вертикально поставлена (трохи назовні)	
		0,11—0,2	4		слабо відхилена назовні	
		0,21—0,4	5		середньо відхилена назовні	
		0,41—0,6	6		добре відхилена назовні	
		0,61—0,8	7		сильно відхилена назовні	
		понад 0,8	8		дуже сильно відхилена назовні	
		До 0,05	1		низька	дуже низька
		0,06—0,1	2		середня	низька
7 — показчик А — висота шийки (P 6 : P 2)	0,11—0,2	3		висока	середня	
	0,21—0,3	4		дуже висока	висока	
	0,31—0,4	5			дуже висока	
	понад 0,4	6			»	
	До 0,11	1			розгорнуті назовні	
	0,1—0	2			поставлені вертикально з відхиленням трохи назовні	
	0,01—0,1	3			поставлені вертикально з загином трохи всередину	
	0,11—0,2	4			дуже слабо профільовані	
8 — показчик Г — ступінь профільованості плічок (P 3 — P 2) (2×P 7)	0,21—0,3	5			середньо профільовані	
	0,31—0,4	6			добре профільовані	
	0,41—0,6	7			сильно профільовані	
	0,61—0,8	8			дуже сильно профільовані	
	понад 0,8	9			»	
	До 0,05	1		низькі	дуже низькі	
	0,06—0,1	2		середні	»	
	0,11—0,2	3		високі	низькі	
9 — показчик В — висота плічок (P 7 : P 3)	0,06—0,1	2				
	0,11—0,2	3				
	0,01—0,1	3				

Категорія	Сукупність ознак (№ та її значення)	Градація сукупності	№ ознак у сукупності (розряд)	Зміст ознак посуду		
				мископодібного	горщикоподібного	
		0,21—0,3	4	дуже високі	середні	
		0,31—0,4	5		високі	
		0,41—0,6	6		дуже високі	
	10 — показчик	До 0,2	1		дуже широке	
	Д — ширина	0,21—0,4	2	дуже широке	широке	
	днища (Р 3—	0,41—0,6	3	—>—	середне	
	Р 4) : (2×Р 8)	0,61—0,8	4	широке	вузьке	
		0,81—1,0	5	—>—	дуже вузьке	
		1,01—1,4	6	середне		
		1,41—1,8	7	вузьке		
		понад 1,8	8	дуже вузьке		
III — контури форми	11 — форма тулуба		1		округлобоке	
			2		близьке до ребристого	
			3		ребристе	
	12 — перехід шийки до плічок		1			плавний
			2			різкий
	13 — зовнішня лінія шийки		1			пряма
			2			випукла
			3			увігнута
			4			двочастинна
			1			горизонтально плаский
			2			скошений назовні
			3			скошений до середини
			4			округлий
	14 — зріз вінець		5			гранований
			6			з напливом назовні
			7			з напливом до середини
			8			відігнуті
			9			загострений
			1			гранована
			2			зі слідами гранування
		3			не гранована	
15 — внутрішня лінія шийки		1			потовщений	
	16 — профіль горла		2		не потовщений	
			3		потоншений	
17 — зовнішня лінія плічок		1			пряма	
		2			випукла	
		3			ввігнута	
		4			двочастинна	
18 — зовнішня лінія нижньої частини тулуба		1			пряма	
		2			випукла	
		3			ввігнута	
		4			двочастинна	
19 — перехід придонної частини до днища		1			плавний	
		2			різкий	
		3			не виразний	
20 — форма днища		1			плоска	
		2			плитчаста	
		3			кільцевий піддон	
		4			округла	
		5			лощена	
IV — технологічні особливості	21 — поверхня		1		шорсткувата	
			2		заглажена	
			3		хрпівата	
			4		хрпівата	
			5		комбінована	

6, Вітачів — 2, Дідов Шпиль — 2, Семурадці — 4, Рахни — 1, Ремель — 1, Горошків — 1, Гриневиці-Вельки — 1⁷. Ця кількість є досить показовою для статистичної обробки, за якої ступінь вірогідності кожного випадку поєднання посудини з фібулою становить 0,68. Ці поховання

⁷ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ.— 1961.— Вып. Д1—29; Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвержици // МИА.— 1969.— Вып. 160.— С. 131—168; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемиши II // АСГЭ.— 1972.— Вып. 14.— С. 53—111; Кубышев А. И., Макси-

містять практично всі види посуду з фібулами різних варіацій. Посуд класу А, тобто з вінцями, шийкою, плічками, нижніми частинами та денцем, виявлено з усіма типами фібул. Найчастіше це горщики, миски та кухлі, тобто основний масив кераміки.

Кубки і чарки разом з фібулами, що відносяться до раннього періоду зарубинецької культури (середньолатенські розчленовані орнаментом P_{1-3} та неорнаментовані дротяні типу В за Ю. Костшевським) трапляються рідко. І навпаки, значну кількість цих посудин знайдено у похованнях з фібулами пізньолатенської схеми. Глеки ж в основному траплялися з фібулами раннього періоду культури, як і скіфоїдна миска з поховання 26 у Пирогові. Миску ж класу В з поховання 4 на могильнику Рахни виявлено з найбільш пізніми фібулами зарубинецької культури (ЗТIVв та очкоподібними).

Отже, простежується певна еволюція окремих видів кераміки класу А за часом. Посуд класів Б, В, Г, тобто без шийок або без плічок, або без шийок і плічок — нечисленний у зарубинецьких похованнях, що ускладнює можливість статистичних висновків. Однак і цей посуд іноді поєднується з фібулами. В похованнях вони часто знаходяться з посудом класу А, що може уточнити їх хронологію і періодизацію. Аналіз частоти знахідок посуду класу А в одному комплексі з фібулами вказує на те, що корелюються не всі, а лише деякі ознаки. З мірних — це ознаки сукупності ступеня профілювання плічок у кожного з видів посуду та ступінь профілювання шийки у мисок. З описових — ознаки сукупності форми зовнішньої лінії шийки, плічок, нижньої частини тулуба, перехід шийки до плічок і останніх до нижньої частини тулуба, тобто зовнішні лінії силуету посудини. З ознак орнаменту — це наявність пролощеної борозенки та кругового уступчика на плічках або під шийкою. Ознаки цих сукупностей залежать від того, якими за часом фібулами супроводжувався посуд. Тобто ознаки цих сукупностей є хронологічними для зарубинецької кераміки.

У комплексі фібул (позначення фібул наведено за класифікацією А. К. Амброза, Ю. Костшевського та ін. з корегуванням С. П. Пачкової) зарубинецьких могильників є аналогії ряду типів фібул середнього і пізнього Латена, а також ранньоримського часу латенських та латенізованих культур Середньої Європи. Тому час функціонування цих фібул зарубинецьких пам'яток може ґрунтуватися на абсолютній та відносній хронології аналогічних фібул Середньої Європи. Датування і періодизація останніх спирається на результати дендрохронологічних аналізів з розкопок латенських пам'яток⁸, а також на результати кореляції монет та інших датуючих речей з різними археологічними матеріалами пам'яток Північної Італії, Східної Адриатики та східноальпійських областей, межиріччя Рейну і Майна⁹. Всі вони не суперечать датам за античним імпортом з середньодніпровських зарубинецьких пам'яток.

мов Е. В. Пироговский могильник // МИА.— 1969.— Вып. 160.— С. 25—38; Кубишев А. І. Деякі підсумки дослідження Пироговського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 23—41; Кубишев А. І., Скиба Л. С. Пироговський могильник // Археологія.— 1989.— Вып. 2.— С. 83—95; Кухаренко Ю. В. Чаплинський могильник // МИА.— 1959.— Вып. 70.— С. 154—180; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии.— Минск, 1973.— Ч. 2; Куза А. В., Кубишев А. І. Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Подніпров'ї // Археологія.— 1971.— Вып. 3.— С. 85—92; Поболь Л. Д. Новые зарубинецкие могильники на Туровщине // МИА.— 1969.— Вып. 160.— С. 119—130; Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія.— 1971.— Вып. 4.— С. 84—96; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 103—109.

⁸ Haffner A. Zum Ende der Latenezeit im Mittelrheingebiet unter besonderer Berücksichtigung des Trierer Landes // Archäologisches Korrespondenzblatt.— Mainz, 1974.— N 4.— S. 59 u.w.; Haffner A. Zur absoluten Chronologie der Mittellatenezeit // Archäologisches Korrespondenzblatt.— Mainz, 1979.— N 9.— S. 405 u.w.

⁹ Stöckli W. Die Grab- und Importkeramik von Manching // Die Ausgrabungen in Manching.— 1979.— T. 8.— S. 270 u.w.; Polenz H. Münzen in latenezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 V. Chr. Geburt // Bayerische Vorgeschichtsblätter.— 1982.— N 47.— S. 27 u.w.

Найранішими в зарубинецькій культурі є середньолатенські розчленовані фібули. P_1 — з вісімкоподібними петлями на спинці — за своїм походженням пов'язані з Балкано-Дунайським регіоном кельто-іллірійських культур¹⁰, а фібули з кульками — P_2 — з північними районами ясторфської культури¹¹. Появу цих фібул відносять до першої фази Латена С. Початок першої фази Латена С для середньоевропейських культур, нині за дендрохронологічними аналізами залишків дубового щита з поселення Ла Тен відсуюють до 30 років III ст. до н. е.¹² Умбон від нього класифікується як перехідний від ступеня B_2/C_1 до C_{1a} за Ж. Буйною¹³. Це датування підтверджується комплексом поховання 127 могильника губинської групи Любошице (Польща), у якому фібулу P_2 знайдено разом з шийною гривною кінця III ст. до н. е. типу $O/1$ за Т. Фойгтом¹⁴. Тому теоретично фібули P_1 і P_2 у зарубинецьку культуру могли потрапити також приблизно наприкінці III ст. до н. е. Тим більше, що фібула P_2 має вісімкоподібні петлі на спинці, а не на ніжці, що є ранньою ознакою для фібул цього типу. Вказана дата узгоджується з найбільш ранніми аморфними матеріалами з Пилипенкової Гори¹⁵.

Розчленовані фібули існували протягом усього періоду Латена С. Фібулу P_3 з поховання 129 могильника Пирогів К. В. Каспарова порівнює з типом Мьочвіль і відносить до Латена C_2 ¹⁶, хоч в кельтських могильниках Моравії подібні фібули відносяться до Латена C_1 ¹⁷.

Неорнаментовані дротяні середньолатенські фібули в латенських культурах з'явилися одночасно з розчленованими в Латені C_1 і різні їх модифікації функціонували протягом усього Латена С і D. У зарубинецькій культурі відсутні найраніші з них, які з'явилися разом з першими модифікаціями фібул складової конструкції в Латені C_1 , а саме — довгі неорнаментовані фібули типу А за Ю. Костшевським. Однак довгі фібули типу А досить швидко замінюються типом В, котрі, як вважають дослідники, вказують на початок другої фази середнього Латена C_2 . Межа між латеном C_1 і C_2 за Г. Поленцом, залежно від поєднання в одних похованнях фібул і монет, припадає на 185—170 рр. до н. е.¹⁸ Подібних висновків дійшов В. Штеклі при вивченні амфор з опідума Манхінг¹⁹.

В латенизованих культурах фібули типу В за Ю. Костшевським зустрічаються разом з фібулами, які характерні для Латену С — з розчленованими типу P_2 (наприклад, в ясторфських могильниках Каммер у похованнях 1, 12, а також у поєнешті-лукашівському могильнику в Поєнешті у похованні 48 і в губинському могильнику в Любошице у похованні 153); з фібулами С за Ю. Костшевським (наприклад, з поховання 159 могильника Любошице); з фібулами типу рис. 19 за Ю. Костшевським або III 1a за М. Бабешом (у могильнику Поєнешті, поховання 105, 147), а також з фібулами, що з'явилися уже в латені D₁ або у фазі A₂ пізнього передримського періоду, типу H та G/H за Ю. Костшевським (у могильнику Каммер, поховання 4; в пшеворському могильнику Загужин, поховання 56)²⁰. Таким чином, функ-

¹⁰ Wozniak Z. Wschodnie pogranicze Kultury lateńskiej.— Wrocław etc., 1974.— S. 39, 40.

¹¹ Babes M. Date archeologice și istorice privind partea de nord — est a Daciei în ultimele secole înainte erei noastre // SCIVA.— 1985.— T. 36.— № 36.— P. 197.— Fig. 8.

¹² Haffner A. Zur absoluten Chronologie...— S. 405.

¹³ Bujna J. Spiegelung der Sozialstruktur auf latenezeitlichen Gräberfelder im Karpathenberken // PA.— 1982.— № LXXIII — Cs.— 2.— Abb. 3, 47; 5, 47.

¹⁴ Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III—I wieku p.n.e.— Wrocław etc., 1975.— S. 19.— Rys. 3.

¹⁵ Максимов Е. В. Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора // Археологія.— 1971.— Вип. 4.— С. 41—56.

¹⁶ Каспарова К. В. Зарубинецька культура ... — С. 115.

¹⁷ Čizmar M. Relativní chronologie keltských pohřebišť na Moravě // PA.— 1975.— N 46.— S. 417—437.

¹⁸ Polenz H. Op. cit.— S. 123.

¹⁹ Stöckli W. Op. cit.— S. 185.

²⁰ Hachmann R. Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit // 41. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1960.— Berlin, 1961.— S. 99.— Abb. 31; Vul-

ціонування фібул типу *B* за Ю. Костшевським у латенізованих культурах Середньої Європи обіймає досить широкий хронологічний діапазон — Латен *C*₁, Латен *D*₁ і, можливо, як вважав І. Дешелетт, аж до доби Августа.

У зарубинецькій культурі ці фібули зустрічаються у похованнях разом з розчленованими типу *P*₂ (Вороніно, поховання 25), типу *ЗТІІ* (Пирогів, поховання 150), *ЗТІІІ* (Отвержичі, поховання 31; Велемичі І, поховання 60; Чаплін, поховання 117), а також з пізньолатенськими типу *N*_{1в} (Велемичі І, поховання 70). Тобто в зарубинецьких матеріалах фібули типу *B* існували як у середньолатенському, так і в пізньолатенському періодах. Перехід від середнього Латена до пізнього майже не викликає суперечок у дослідників. І за писемними джерелами, і за аналізом археологічного матеріалу різними методами вік встановлюється у межах 120—116 або 120—100 рр. до н. е.²¹

Хронологія Латена *D* спирається на матеріали кельтських опідумів. Показниками Латена *D*₁ і фази *A*₂ пізнього передримського часу в латенізованих культурах, що загалом йому відповідає, є неорнаментовані дротяні середньолатенські фібули типу *D*, *E*, *G*, *H* та пізньолатенські типу *K*, *F*, *J* — за Ю. Костшевським. Але хронологічним репером вважаються фібули типу Наухайм, яких багато знайдено на опідумі Манхінг, зруйнування котрого пов'язують з подіями 60/50 рр. до н. е.²² Кінець Латена *D*₁ визначають 50/40 рр. до н. е.²³ У зарубинецьких пам'ятках такі фібули не набули поширення, хоч зустрічаються вироби подібні до фібул типу *D/E* за Ю. Костшевським (Пирогів, поховання 109; Чаплін, поховання 7, 246), або такі, що за окремими деталями наближаються до типу *D* (Велемичі ІІ, поховання 80 — тип *D*_{дов.}; Чаплін, поховання 144, 241 — тип *B/D*; Велемичі І, поховання 89 і Пирогів, поховання 124 — тип *D/B*_{пр.}). Крім того є фібули, що певною мірою зіставляються з фібулами типу Наухайм або типу *J* за Ю. Костшевським — це фібули пізньолатенської схеми зі спинкою у вигляді фігурної платівки прямої — тип *M*_{3а} (Велемичі ІІ, поховання 78; Вишенки, поховання 5; Семурадці, поховання 20) і трохи увігнутої — тип *M*_{3б} (Отвержичі, поховання 1; Пирогів, поховання 61; Вишенки, поховання 3) та тип *N*_{3б} (Семурадці, поховання 21 і Дівич Гора, поховання 22).

Латен *D*₂ в Середній Європі визначають фібули типів *M* і *N* за Ю. Костшевським. Хронологічні межі його — друга половина І ст. до н. е.²⁴ Однак пізньолатенські традиції в латенізованих культурах тривали до перших двох десятиліть І ст. н. е. поряд з ранньоримськими впливами. Тому час від 15/12 рр. до н. е. до 10/20 рр. н. е. відокремлюється у фазу *D*₂/*B*_{1а}²⁵ або другий горизонт фази *A*₃ пшеворської культури²⁶.

У зарубинецьких матеріалах Латен *D*₂ репрезентують фібули, близькі до типів *M* та *N* за Ю. Костшевським (типи *M*_{1а, б}; *N*_{1а, б, в}, *N*_{2а, в}). Їх знайдено на багатьох зарубинецьких могильниках, в окремих випадках вони супроводжуються фібулами типу *ЗТ* різних варіантів, типу *B* (про що вже йшлося), а також типу *O* за Ю. Костшевським (могильник Велемичі ІІ, поховання 81).

Найпізніші хронологічні репери на деяких зарубинецьких могильниках відносяться до ранньоримського часу *B*₁ — початку *B*₂ — це оч-

pe R. Săpăturile dela Poieniști din 1949 // Materiale arheologice privind istoria Veche a R. P. R.— București, 1953.— N 1.— P. 327, 349, 362; Domanski G. Op. cit.— S. 19— Rys. 3; Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— S. 18.

²¹ Polenz H.— Op. cit.— S. 124, 125; Hajfner A. Zur absoluten Chronologie.— S. 405—409; Hachmann R. Die Chronologie der jüngeren...— S. 258.

²² Godtowski K. Archeologia pierwotna i wczesno-średniowieczna. Cz. IV. Okres lateński w Europie.— Kraków, 1977.— S. 58—60.

²³ Hajfner A. Zum Ende der Latenezeit ...— S. 59.

²⁴ Godtowski K. Archeologia pierwotna ...— S. 59, 60.

²⁵ Praehistoria ziem polskich, T. V. Późni okres lateński i okres rzymski.— Wrocław u etz., 1981.— A. 52.— Rys. 7.

²⁶ Dąbrowska T. Wczesne fazy ...— S. 305.

кові фібули А53, 60/61, а також фібули групи 15, серії 1, варіанта 1; групи 16, верхньодніпровської серії 1; групи 12, варіант 3 за А. К. Амброзом, верхня межа яких не виходить за початок II ст. н. е.²⁷ Вони зустрічаються разом з фібулами ЗТIVв (могильник Рахни, поховання 4), та ЗТВ (могильник Гриневичі-Вельки, поховання 13).

Виходячи з цього, хронологію та етапи розвитку зарубинецької культури цілком можна співставляти з хронологією латенізованих культур, але фази їх розвитку можуть частково і не збігатися.

У деяких похованнях могильників Велемичі I, II, Отвержичі, Пирогів фібули типів *P*₁, *B*, ЗТII і ЗТIII поєднуються з горщиками та куклями, у яких дуже сильно профільовані плічка, в основному пряма лінія шийки, опуклі лінії плічок та нижньої частини тулуба, різкий перехід горловини до тулуба, пролощений жолобок та круговий уступчик під шийкою або по плічках. Це ознаки, які умовно можна назвати ранніми. З фібулами ж типів *M* та *N* і фібулами ранньоримського часу виявлено кераміку переважно з середньо- і навіть слабопрофільованими плічками, вигнутою шийкою, що плавно переходить у прямі лінії плічок. Лінія нижньої частини тулуба також пряма або трохи вигнута, тулуб іноді ребристий. Ці ознаки умовно назвемо пізніми. Схожа картина спостерігається у кухлів. Є також кілька посудин з набором ранніх ознак. Вони в похованнях виявлені разом з фібулами типу *B* та ЗТIII. Але кухлі, які супроводжуються пізньолатенськими фібулами типів *M* і *N*, характеризує набір пізніх ознак. При кореляції кубків та чарок найбільш рельєфно виступає поєднання посудин з набором пізніх ознак в одних похованнях з фібулами типів *M* і *N*. Посудини з набором ранніх ознак поодинокі.

Серед посуду мископодібних пропорцій за поєднанням в одних похованнях з фібулами більшість становлять миски. Серед них переважає група з набором ранніх ознак, до яких приєднуються ще ознаки сукупності — ступінь профілювання горловини: сильно- та значно відхилені назвні шийки, а також характер денця, а саме округле чи близьке до нього. Такі миски зафіксовані в одних похованнях з фібулами типів *P*₃, *B*, ЗТI—III. З фібулами пізньолатенської схеми типів *M* та *N* зустрічаються миски з набором пізніх ознак, у яких часто шийки слабо відхилені назвні чи навіть вертикально поставлені. Тулуб ребристий. Подібне спостерігається і в чашках, у яких найвиразніше виступає угруповання з набором пізніх ознак, що поєднуються у похованнях з пізньолатенськими фібулами.

Виявлені особливості дали можливість відокремити угруповання посуду за кількістю ранніх і пізніх ознак, яким відповідають більш-менш стійкі поєднання типів фібул.

До I угруповання об'єднані посудини з 4,5 або 6 ранніми та відповідно з 1—2 пізніми ознаками. Крім горщиків та мисок, сюди ввійшли глечики та небагато кухлів, кубків, чашок і чарок. Окремі види посуду в межах цього угруповання розрізняються за кількісним складом ранніх і пізніх ознак. Так, якщо серед горщиків більше половини мають дуже сильно і сильно профільовані плічка, то серед мисок досить багато з середньо- або слабопрофільованими плічками. Серед них переважають миски з прямими шийками, різко поєднаними з плічками. А у горщиків частіше трапляється орнамент у вигляді пролощеного жолобка під шийкою або по плічках. Взагалі у горщиків I угруповання більш рельєфні ранні ознаки, ніж у мисок (рис. 1). У закритих комплексах вони супроводжуються найранішими фібулами зарубинецького комплексу — розчленованими типів *P*₁₋₃, неорнаментованими дротянами, близькими до типу *B* за Ю. Костшевським, а також ЗТI—III. За часом цей матеріал зміщується в найраніший період зарубинецької культури — перший, який збігається майже повністю з Латеном *C*, або *A*₁ — пшеворської культури.

²⁷ Амброз А. К. Фібулы юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— Вып. Д1—30.— С. 47—57.

60-40
рр до н.е.

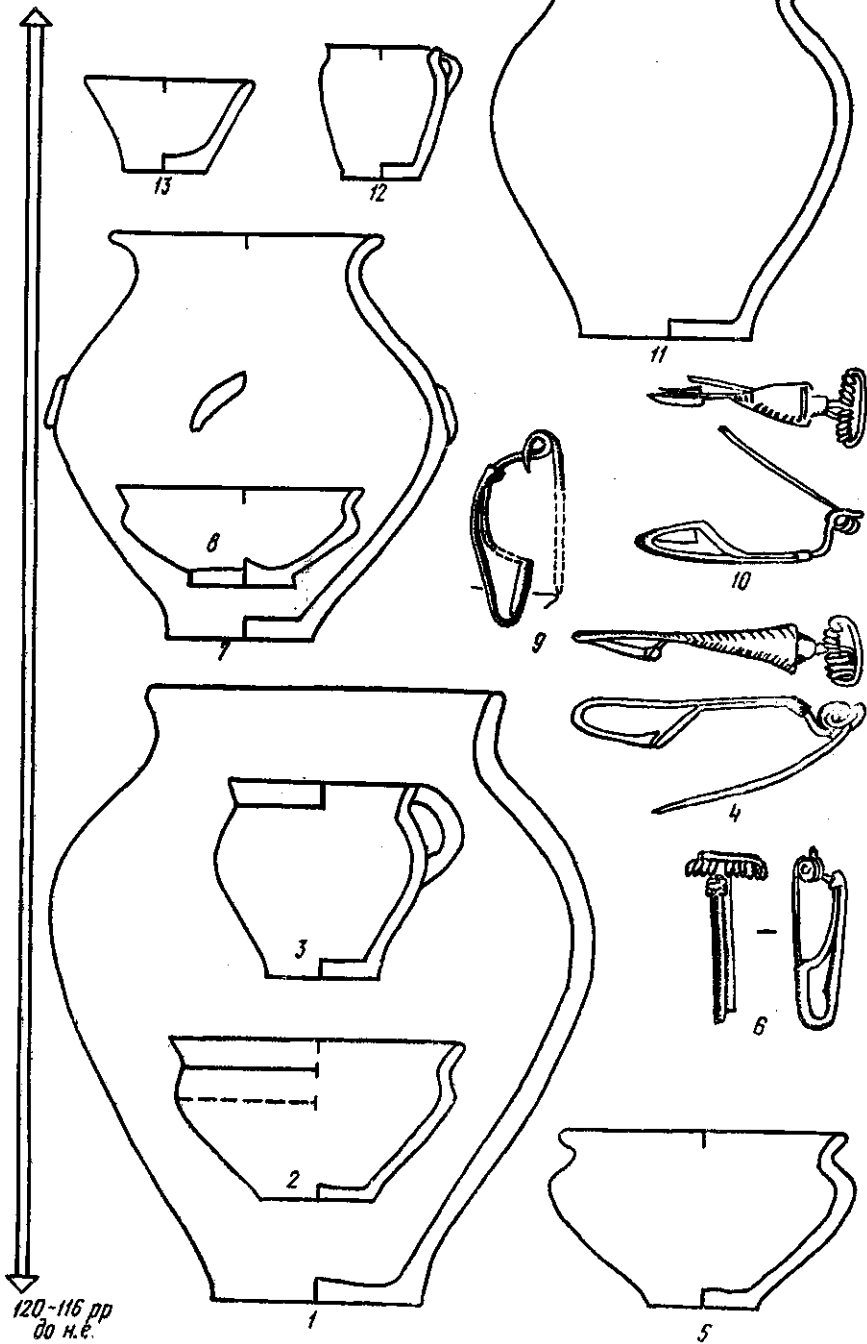

Рис. 2. Речі II хронологічної групи: 1-4 — з поховання 7 могильника Дівич Гора; 5, 6 — з поховання 34 могильника Чаплин; 7-9 — з поховання 109 могильника Пирогова; 10-13 — з поховання 9 могильника Вороніно.

шийки до плічок, з опуклими лініями тулуба (плічок та нижньої частини). Зросла доля пізніх ознак у посуді всіх видів і, насамперед, у найбільш репрезентованих горщиків, мисок та кухлів.

Посуд цього угруповання супроводжується фібулами типів *B*, *ЗТІ*—*ІІІ*, з'являються фібули типу *ЗТIVa*, але хронологічними є деривати фібул типу *D* за Ю. Костшевським (типи *D/E*, *D/B* в зарубинецьких могильниках, рис. 2). Матеріали цього угруповання репрезентують

II період зарубинецької культури, який майже збігається з Латеном D_1 або періодом A_2 пшеворської культури, за Т. Домбровською.

Третє угруповання об'єднує посуд з мінімальною кількістю ранніх ознак — 2,1 або лише тільки з пізніми. Для горщиків і кухлів із ранніх ознак частіше притаманні ті, що визначають форму плічок або нижньої частини.

Одночасно в одній посудині перелічені ознаки вже не зустрічаються. У мисок переважають вироби з однією ранньою ознакою чи тільки з пізніми. Серед ранніх найчастіші — прямі лінії шийки чи опукла лінія плічок. Найбільше посуду, що зустрічається у закритих комплексах з фібулами — це посуд III угруповання (рис. 3). Серед фібул, які визначають хронологію, є різновиди фібул пізньолатенської схеми типів M , N і O , а також ранньоримського часу. Крім цих багато фібул зарубинецького типу, серед яких переважають екземпляри з розвиненим щитком $ZTIVa$ та $ZTIVb$ і навіть $ZTIVc$.

Матеріали III угруповання репрезентують III період зарубинецької культури, який охоплює Латен D_2 та ранньоримський B_1 , що за абсолютними датами укладається приблизно в межі від середини I ст. до н. е. до рубежу I/II ст. н. е.

Посуд класів B , V , Γ також виготовлявся на місці, тобто не був довізним, хоча він і не дуже поширений у зарубинецькій культурі. Тому в ньому також має відбиватися певною мірою «мода» часу на його виготовлення.

Практично всі види посуду класу B (миски, чашки, горщики, кухлі, чарки) зафіксовані у похованнях з різними типами фібул. Але оскільки кожен вид посуду нечисленний, будь-яких закономірностей виявити неможливо, хоч можна зазначити, що миски класу B зустрічаються з фібулами, які фіксують як початок зарубинецької культури, так і її пізню фазу. Так у похованні 26 з Пирогова миску класу B виявлено разом з розчленованою дротяною фібулою середньолатенської конструкції з вісімкоподібними петлями на спинці (типу P_1). Архаїчній фібулі відповідає і архаїчна скіфоїдна миска з опуклими, сильно-профільованими плічками. Вона низька за показником загальної висоти (E_2), але з чорним лощінням, що характерне вже для зарубинецької культури.

З поховання 25 Чаплинського могильника походить ребриста середньовисока (E_3) миска класу B з прямими, профільованими плічками. Її супроводжують 2 фібули: дротяна слабо вигнута пізньолатенська з нижньою тятивою та суцільним приймачем (типу N_{16}) і дротяна середньолатенська з підв'язною ніжкою (А. К. Амброз, група 15, серія 1, варіант 1), які є хронологічними реперами майже кінця функціонування зарубинецьких могильників.

У могильнику Велемичі I (поховання 52) і Семурадці (поховання 5) чашки (тобто маленькі і навіть мініатюрні за абсолютними розмірами мисочки) знайдено з фібулами відповідно N_{16} та $ZTIVb$. У чашки з Семурадців опуклі плічка — рання ознака. Решта ознак свідчать про досить пізній вигляд цих посудин, що цілком узгоджується з фібулами, які їх супроводжують.

Горщики класу B разом з фібулами виявлені у Чаплині (поховання 142) і у Велемичах I (поховання 61). Обидва горщики з пізніми ознаками — ребристі, з прямими лініями тулуба у горщика з Велемичі I або ввігнутими — у горщика з Чаплина. Горщик з Чаплина супроводжується фібулою типу V , а горщик з Велемичів I — пізньолатенського типу N_{26} .

З кухлів класу B лише один зафіксований разом з фібулою пізньолатенського типу N_{36} у похованні 21 в Семурадцях. У нього опуклі лінії тулуба і слабкопрофільовані плічка.

З чарок класу B також тільки одна супроводжується фібулою типу $ZTIVb$ у похованні 66 могильника Велемичі I. Їй притаманні лише пізні ознаки: середньопрофільовані, ввігнуті плічка і пряма лінія нижньої частини тулуба.

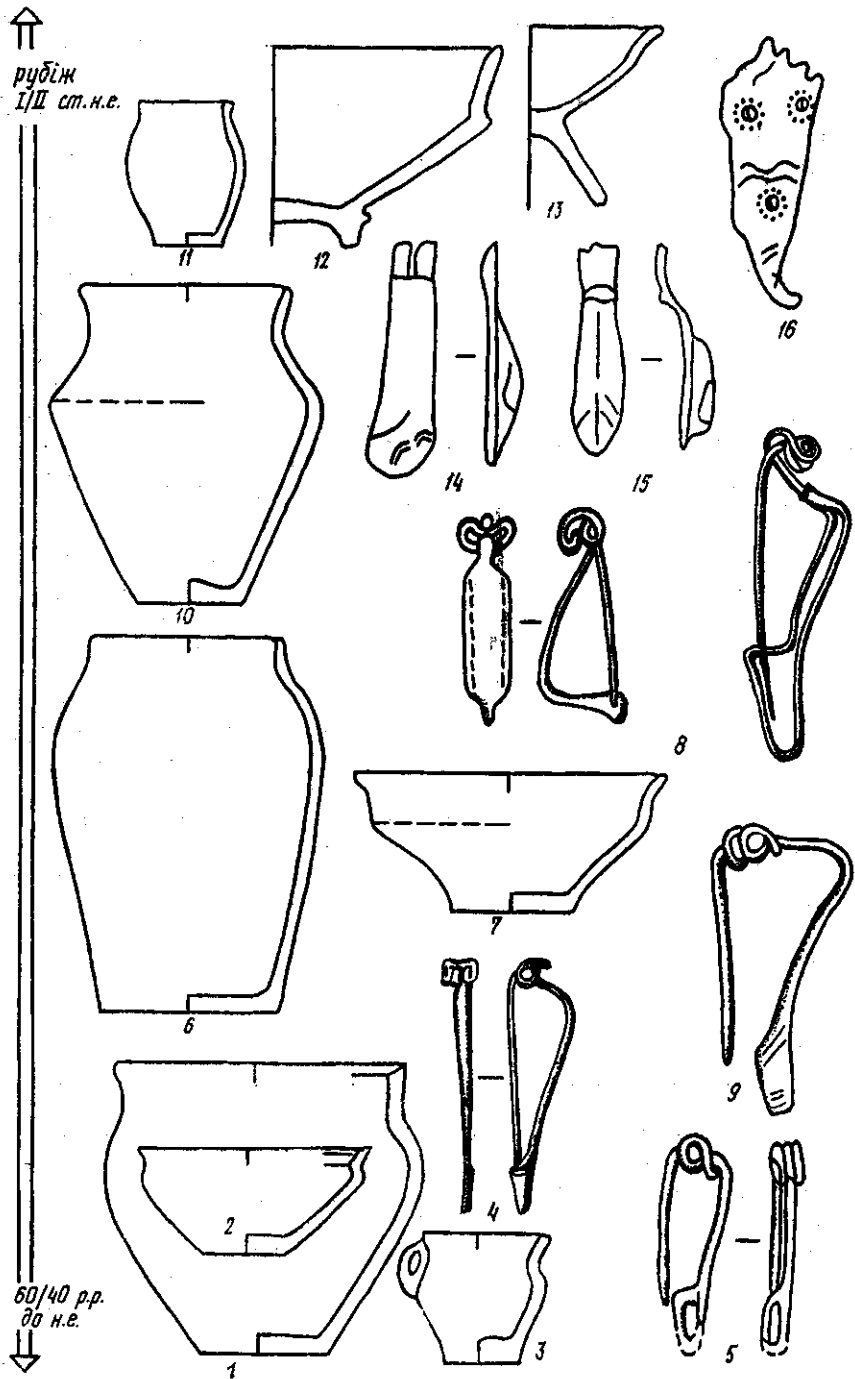

Рис. 3. Речі III хронологічної групи: 1-4 — з поховання 61 могильника Пирогів; 5, 6 — з поховання 102 могильника Велемці II, 7, 8 — з поховання 54 та 9, 10 — з поховання 40 могильника Вишеньки; 11-17 — з поховання 4 могильника Рахни.

З посуду класу В разом з фібулами знайдено дві миски. Одна — в похованні 4 могильника Рахни з фібулами ЗТIVв, А 53, А 60/61 та ранньоримською зі слабо наміченою кнопкою на ніжці. Це миска на кільцевому піддоні з ледве помітним ребром і з трохи увігнутим слабо-профільованим бортиком (шийкою). Лінія нижньої частини пряма. Разом з нею в похованні знайдено також посудини класу А з пізніми ознаками. Друга миска з поховання 125 могильника Пирогів за хро-

нологічними ознаками близька до миски з Рахнів, але більш висока за пропорціями на пласкому піддоні. Її супроводжує фібула ЗТIVa.

Стопки класу Г зафіксовані разом з середньолатенськими фібулами типу II2a і ЗТI в похованнях 4 та 9 з Вороніно, з типом ЗТIVa в похованні 159 з Пирогова та пізньолатенськими M_{2a} у похованні 20 з Семурадців; тобто з фібулами різних періодів розвитку зарубинецької культури. Щось певне про їх хронологічні ознаки важко сказати через нечисельність ознак, характерних для цього виду посуду. Так, якщо стопка з Семурадців має пряму лінію стінки (пізня ознака, що відповідає типу фібули, знайденої разом з нею), то у похованні 9 з Вороніно разом з ранньою фібулою ЗТI виявлено стопку, що також має пряму лінію стінки.

Отже, виходячи з фактів поєднання посуду класу Б, В, Г з фібулами у закритих комплексах можна зробити висновок, що чітку закономірність його хронологічних ознак важко помітити, оскільки випадків виявлення цього посуду з фібулами небагато. Зате загальна тенденція зберігається: скіфоїдну миску класу Б з більшою кількістю ранніх ознак знайдено з найранішою для зарубинецької культури фібулою типу P₁. Тому скіфоїдні миски можна приєднати до посуду угруповання I, інші посудини класу Б з більшою кількістю пізніх ознак виявлені з пізнішими фібулами — типів ЗТIVб, N_{1б}, N_{2б}, N_{3б}. Тому коригування хронології посудин цих класів має провадитися і паралельно з посудом класу А через те, що вони досить часто зустрічаються в одних закритих комплексах.

Таким чином, в угрупованнях керамічного посуду, виділеного за набором ранніх і пізніх ознак, відбиваються особливості зарубинецького посуду, характерні для певних відрізків часу у розвитку матеріальної культури зарубинецьких племен — періодах культури. Встановлення таких угруповань має велике значення для періодизації, особливо тих пам'яток, в яких не знайдено датуючих речей. Зміна ознак у посуді має не жорсткий і неодночасовий характер, проте виявляється у вигляді тенденції, що й дозволяє керамічному комплексу культури зберігати відносну цілісність протягом практично усього періоду існування археологічної культури.

С. П. Пачкова

МЕТОДИКА ХРОНОЛОГІЗАЦІЇ КЕРАМІКИ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття посвячена розробці методики хронології і періодизації кераміки зарубинецької культури. В основі її лежить кореляційний метод, широко застосований в археологічній практиці. Особливістю його в пропонуваній роботі є те, що корелюється датуєльний матеріал (фібули) з посудом, розчленованим не на типи (варіанти), а на окремі ознаки. В результаті такої кореляції, проведеної на матеріалах представительній в статистичному відношенні вибірці — 215 закритих комплексів (погребень), в кераміці виділяється набір хронологічних ознак: ранніх, відповідуючих найбільш раннім фібулам, і пізніх, що поєднуються з найбільш пізніми ознаками. Количественний учет ранніх і пізніх ознак в кожному посуді дозволяє відносити його до певного відрізка функціонування зарубинецької культури. Це відкриває перспективу використання кераміки в якості датуєльного репера при хронології і періодизації пам'яток, особливо в тих випадках, коли немає датуєльних матеріалів.

С. Р. Пачкова

PROCEDURE OF CHRONOLOGIZATION OF POTTERY IN THE ZARUBINETS CULTURE

The paper is devoted to development of the procedure for chronology and periodization of pottery in the Zarubinet culture. The procedure is underlain by a correlation method widely applied in the archaeological practice. Its specificity in the suggested work is

correlation of the dating material (fibula) with vessels divided not into types (variants) but into particular attributes. As a result of such correlation performed on the materials of statistically representative sampling (215 closed complexes — burials) a set of chronological attributes was distinguished in pottery: the early ones corresponding to the most earlier fibulas and late ones corresponding to the later attributes. Quantitative consideration of early and late attributes in each vessel has permitted referring it to a definite period of functioning of the Zarubnets culture, which makes the pottery to be promising if used as a dating reper for chronology and periodization of the monuments, especially when there are no dating materials.

Одержано 07.12.89

Про етнокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону в III—V ст. н. е.

А. В. Кропоткін, А. М. Обломський

У статті аналізуються пам'ятки III—V ст. н. е., розташовані в лісостеповій частині вододілу Дніпра та Дону (верхів'я Сейму, Псла, Ворскли, Сіверського Дінця, Осколу).

Територія, пам'ятки якої розглядаються, охоплює лісостепову частину вододілу Дніпра та Дону, тобто верхів'я Сейму, Псла, Ворскли (Дніпровський басейн), а також Сіверського Дінця і Осколу (басейн Дону), що за сучасним адміністративним поділом відповідає південній частині Курської, майже всій Білгородській областям РРФСР та північно-східній частині Харківської області УРСР.

Дослідження пам'яток черняхівського періоду почалися на цій території у 20-ті роки, а перші розкопки, в результаті яких було визначено їх культурну належність, проведено Т. І. Іванівською та І. Н. Луцкевичем у 1931—1933 рр. на поселенні та могильнику Пересічне Дергачівського району Харківської області¹. Згодом пам'ятки пізньоримського часу тут вивчали І. Ф. Левицький, Ю. В. Кухаренко, Б. А. Шрамко, Б. П. Зайцев, В. І. Митрофанова, М. В. Воеводський, А. Е. Аліхова, Ю. А. Ліпкінг, І. І. Ляпушкін та ін., однак до кінця 60-х років розвідки та розкопки носили епізодичний характер. Широкі польові дослідження розгорнулися у 70—80-х роках, в результаті розпочатих Е. О. Симоновичем планомірних робіт у басейні р. Сейму, Є. О. Горюновим — у басейні р. Псла, а також у зонах будівництва на території Харківської області. Нині у лісостеповій смузі вододілу Дніпра та Дону проводять дослідження А. В. Кашкин, А. А. Узянов, Н. О. Тихомиров, А. Г. Николаенко, О. О. Щеглова, В. М. Горюнова, Г. А. Романова, Р. В. Терпиловський, А. Г. Дяченко, Е. М. Петренко, Ю. В. Буйнов, автори цієї статті та ін.

В результаті розширення масштабів польової діяльності в останні два десятиріччя швидко накопичувався матеріал черняхівського періоду: 32 пам'ятки вивчалися стаціонарними розкопками (рис. 1); суцільні розвідки у верхів'ях Псла, Сейму, Ворскли, Сіверського Дінця та Осколу дали можливість скласти карту заселеності Курської та Білгородської областей у I—V ст. і зробити попереднє описання етнокультурної ситуації в регіоні.

Першу і поки що єдину схему етнокультурного розвитку північної частини території, що розглядається, запропонував Е. О. Симонович. На його думку, пам'ятки III—V ст. Курської області належать до чер-

¹ Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) // МИА.— 1960.— № 82.— С. 49.